

NİZÂMÜLMÜLK VE SELÇUKLU İKTÂ'ININ ŞEKİLLENMESİNDEKİ ROLÜ

NIZAM AL-MULK AND HIS ROLE IN THE FORMATION OF THE SELJUK IQTA SYSTEM

Erkan GÖKSU*

Öz

Nizâmü'l-mülk, devlet teşkilatında yaptığı düzenlemeler ve öncülük ettiği müesseselerle Selçuklu tarihinde önemli bir role sahiptir. Siyerü'l-mülûk ya da Siyâsetnâme isimli önemli bir esere imza atan Nizâmü'l-mülk, uzun yıllar Selçukluların vezirliğini yapmış, bu bakımdan eserinde ortaya koyduğu devlet yönetim esaslarının sadece teorisyeni değil, aynı zamanda da icracısı olmuştur. Bir yandan eski İnan devlet geleneğine, bir yandan da İslam kültür ve medeniyetine son derece vakıf olan Nizamülmülk'ün, Selçuklu hanedanı ve devleti teşkilatı içerisinde yer aldığı uzun hizmet hayatı boyunca Türk devlet geleneğini, kültür ve medeniyetini de öğrenmiş olduğu muhakkaktır. Bu bilgi ve tecrübesiyle öncülük ettiği düzenlemelerden biri iktâ' sistemidir. Selçuklulardan önceki dönemlerde de uygulanan iktâ' nizamının aksayan yönlerini tadil etmiş, önceki dönemlerde pek fazla uygulanmayan askerî iktâ'yı yaygınlaştırarak iktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını sağlamıştır. Böylece kendine hâs özelliklerle dikkat çeken bir Selçuklu iktâ'ı ortaya çıkmış ve Büyük Selçuklulardan sonra kurulan bütün Müslüman Türk devletleri bu Selçuklu iktâ''ı kendilerine model almışlardır.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Nizâmü'l-Mülk, İktâ' Sistemi, İdarî İktâ', Askerî İktâ'

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İzmir/Türkiye, erkangoksu@hotmail.com.

Abstract

Nizam al-Mulk had an important role in the Seljuk history with his regulations in the state organization and the foundations he pioneered. Nizam al-Mulk, who wrote an important work titled Siyar al-mulūk or Siyāsatnāmeḥ (the Book of Government), was the vizier of Seljuks for a long time, in this regard he was not only the theoretician of the statecraft principles that he revealed in his work but also he was the performer of them. Nizam al-Mulk, who was highly competent on both the Old Persian state traditions and Islam culture and civilization, certainly learnt Turkish state tradition, culture and civilization during his long-term service to the Seljuk dynasty and state organization. One of the regulations he pioneered with his knowledge and experience was the Iqta system. He amended the inconveniences of iqta system, which also had been applied before Seljuks, extended military iqta, which had not been applied commonly before, and got the iqta gain a military function in addition to its administrative and economic functions. In that way, the Seljukian Iqta system which was remarkable with its characteristics appeared and all of the Muslim Turkic States founded after the Great Seljuk State took that Seljukian Iqta system as an example.

•

Keywords

Seljuks, Nizam al-Mulk, Iqta' system, Administrative Iqta, Military Iqta

GİRİŞ

Büyük devirler, büyük sultanlar ve padişahlar kadar, onların hizmetinde bulunan büyük devlet adamları ve âlimler tarafından inşa edilir. Türk tarihinin büyük devirlerinden birini teşkil eden Selçuklular devri de yetiştirdiği büyük sultanlar yanında devlet adamı ve âlimleriyle Türk İslam tarihine damgasını vurmuştur.

Bu dönemin en önemli devlet adamlarının başında Vezir Nizâmü'l-mülk gelir. Daha melikliği döneminde Alp Arslan'ın hizmetine giren Nizâmü'l-mülk, Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtına oturan Sultan Alp Arslan ve ardından da Sultan Melikşah dönemlerinde 29 sene boyunca vezirlik görevinde bulunmuştur. Bu süre zarfında her iki sultanın da hem veziri, hem danışmanı, hem hocası olan Nizâmü'l-mülk, aynı zamanda Sultan Melikşah'ın atabegliğini yapmış, Selçuklu hanedanına karşı vefa ve sadakatle hizmet etmiştir. Aynı zamanla âlim kişiliğiyle de kendisinden söz ettiren Nizâmü'l-mülk, kuruluşunda katlı sağladığı Nizamiye Medreseleri, kaleme aldığı meşhur eseri *Siyerü'l-Mülûk* ya da *Siyâsetnâme*'si ve Selçuklu devlet teşkilatı ve müesseseleri üzerinde etkisiyle haklı bir şöhrete sahip olmuştur.

Bir yandan eski İran devlet geleneğine, bir yandan da İslam kültür ve medeniyetine son derece vakıf olan Nizâmü'l-mülk'ün, devlet hayatı ve teşkilatıyla ilgili faaliyetlerine bu iki temel kaynağın yön vermiş olduğu söylenebilir. Ancak onun Selçuklu devlet teşkilatı içerisinde yer aldığı uzun hizmet hayatını Türk devlet geleneği, Türk kültür ve medeniyet dairesi içerisinde geçirdiği unutulmamalıdır. Bu durumda Nizâmü'l-mülk'ün her icraatında en az İran ve İslam unsurları kadar Türk devlet geleneği, kültür ve medeniyetinin de belirleyici rol oynadığı muhakkaktır. Bu sebeptendir ki, Selçuklular çağında görülen bütün kurum ve uygulamalar, temelinde hangi kültür ve medeniyetin etkisi olursa olsun, kendine has bir Selçuklu kimliğiyle temayüz etmiş, diğer Türk İslam devletlerine de bu kimlikle geçmiştir.

Selçuklular döneminde Nizâmü'l-mülk'ün öncülüğünü yaptığı düzenlemelerden biri olan ıktâ' sistemi, bu durumun en bariz örneklerinden biridir. Zira Selçuklulardan önce de Türk, İran ve İslam devlet geleneğinde izlerine rastlanan ıktâ' sistemi¹, Selçuklular devrinde Nizâmü'l-mülk öncülünde

¹ Bazı yazarlar, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde ıktâ'nın muadili uygulamalara rastlandığına işaret etmişlerdir. Bkz, M. Fuad Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle

yapılan bazı düzenlemelerle yepyeni bir çehreye kavuşmuş ve Selçuklulara hâs bir kimlik kazanarak diğer Türk İslam devletleri için bir model teşkil etmiştir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir².

Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın³ aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. el-Bundârî'nin kaydına göre devlet nizâmının, dinî ve ictimai yapının sarsıldığı,

yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981., s.101.; Ali Şafak, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977., s.36-43.; Mustafa Demirci, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001., s.180.; Mustafa Demirci, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.; Halil Cin, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985., s.55, 57.; Mehmet Ali Kılıçbay, **Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı**, Ankara 1985., s.263-264]. Bu cümleden olmak üzere İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini de bir nevi ıktâ' olarak değerlendirenler de mevcuttur. [Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002., s.170, 191, 201.]. Ancak muhtelif Müslüman Türk devletlerinde "nânpâre" (نان پاره), "hubz/ahbâz" (خبز / اخبز), "suyurgal" (سیورغال), tuyûl/tiyûl (تیول) ve "timar" (تیمار) gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın, hem istilâh hem de sistem olarak İslâm medeniyetine has bir kurum olduğu söylenebilir. Bkz, Erkan Göksu, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-84.

² el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999., s.59.; el-Hüseynî (Sadru'd-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999., s.46.

³ İktâ' sisteminin Selçuklulardan önce de mevcut olduğunu zikretmiştik. Bunun yanında Büyük Selçuklularda da Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce ıktâ' tevcihine dair kayıtlar mevcuttur (el-Hüseynî, s.29.; İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkîk. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdı), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyayın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., s.59.). Esasen Nizâmü'l-mülk de "eskiden askerlere ıktâ' verme usulünün olmadığını zikretmekle beraber (Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976)., s.134. (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982., s.127), "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vermektedir (Nizâmü'l-mülk, s.43-55. Türkçe terc., s.41-51.). İktâ' sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa bir süre içerisinde düzenli bir şekilde ülkenin tamamında uygulanabilmiş olmasının sebebi de bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarına bağlanabilir (V. Xylyfly/Hulufly, **Selçuk Devletinin Daxili Kyrlyşyna Dajir**, (ADETI Nâşriyats), Baqy 1930., s.12.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.

memleketin harab ve hâlî kaldığı bir dönemde vezâret makamına gelen Nizâmü'l-mülk, devlet idaresini, dinî ve ictimâî yapıyı düzenlemiş, vilâyetleri tamir ve imaretleri isal etmiştir. Müellif, kaydın devamında “eskiden askere sarf etmek üzere memlekette mal toplanması usulünün cari olup kimsenin ıktâ'ının bulunmadığını” söyledikten sonra Nizâmü'l-mülk'ün muhtell bir vaziyette bulunan memlekette mal toplanmadığı, hasta olan il'den mahsul elde edilemediğini görüp araziyi ıktâ' olarak askere taksim ettiğini ve böylece asker için bir varidat kaynağı ortaya çıkardığını kaydetmiştir. Müellife göre bu usul, kendisine arazi ıktâ' edilen askerînin, gelirini artırmak için araziyi işletmesini gerekli kıldığından, memlekete nizam gelmiştir⁴.

Görüldüğü üzere Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî ıktâ' (administrative ıqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî ıktâ'nın (military ıqtâ')⁵ terkibi ve böylece ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını temindir⁶. Başta Osman Turan olmak üzere bazı yazarlara göre Orta Asya geleneğinin izlerini taşıyan bu yeni ıktâ' nizamı⁷, hem nazariyat hem

⁴ el-Bundârî, s.59.

⁵ Askerî ıktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımîler, Büveyhoğulları ve Eyyûbîlerde uygulandığına dair bkz, Ann K. S. Lambton, **Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration**, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.60-64.; C. E. Bosworth, “Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq”, **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.; Tsugitaka Satō, “The Iqta System of Iraq under the Buwayhids”, **Orient**, 18 (1982), s.83-105.; Aynı yazar, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997., s.6-7., 18-42.; Aynı yazar, “Land Tenure and Ownship, or Iqta”, s.448.; Ira Marvin Lapidus, **A History of Islamic Societies**, Cambridge University Press., 2002., s.116, 122.; Osman Turan, “İktâ”, **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.951.; Mustafa Demirci, “İktâ”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s. 45.; Sadi S. Kucur, “İktâ (Selçuklular)”, **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.47.

⁶ Lambton, **Landlord and Peasant in Persia**, s.61.; Aynı yazar, “Reflections on the İqta”, **Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb**, (Ed. George Makdisi), Leiden, E. J. Brill, 1965., s.369.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**; s.7-8.

⁷ “Eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenen ve imparatorluğun teşkilatlanmasında bunların lüzum ve ehemmiyetini tamamiyle müdrük bulunan Nizâmü'l-mülk'ün, askerî ıktâ'ları kurarken de yaptığı şey eski Türk askerî ve idarî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibarettir. Esasen Selçuklu ıktâ'ının menşe'i hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münasebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dair bir kısım unsurları bizzat kendi ictimâî bünyelerinde aramak ilmî bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslâmîyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair elimizde bulunan birtakım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan ıktâ'lar Selçuklu ıktâ'ı ile mukayese edilirse, mahiyet itibarı ile aradaki farkın göçebe ve

de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup⁸ Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler⁹, Hârezmşâhlar¹⁰, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler¹¹ Memlûkler¹², Osmanlılar¹³ hatta Hindistan'da kurulan

yerleşik hayat tarzlarına taalluk edenlerden ve yeni bir ıktâ' istilahnın zuhurundan ibaret olduğu göze çarpar." (Turan, "İktâ", s.953.)

⁸ Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979., s.176. (Müellif, bu hususun ilk defa Osman Turan tarafından fark edildiğini söylemektedir.)

⁹ Selçuklular, atabegler de ıktâ'lar vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezîre ve Şam topraklarının büyük bir kısmının askerî ıktâ' haline gelmesini sağlamışlardır. Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.9-10.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.448.; Yaakov Lev, **Saladin in Egypt**, Leiden 1999., s.159.; Reuven Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.156.; R. Stephen Humphreys, **From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Press, 1977., s.16.; Turan, "İktâ", s.953.; Kucur, a.g.m., s.48.

¹⁰ Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", **İA**, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992, s. 280, 281.; Aydın Taneri, **Celalü'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977., s.124.; Aydın Taneri, **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993., s.150-151.

¹¹ Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.42-75.; Lev, **Saladin in Egypt**, s.148-150, 155-160.; Michael Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.227-229.; Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D", **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day**, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-130.; Donald S. Richards, "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.100-105.; Humphreys, **From Saladin to the Mongols**, s.371-375.

¹² David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.61.; Satō, **State and Rural Society in Medieval Islam**, s.77 vd.; Reuven Amitai-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing od Sultan Baybars", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.268-270, 280-292.; Linda S. Northrup, **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998., s.265-268.

¹³ İbn Bîbî "tımâr" kelimesini sadece bir yerde, I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emîrleri tasfiyesinden sonra rastlanır. Müellifin kaydına göre emîrlerden geriye kalan gulâmların bir kısmı tımara sahip olmaları için gulâmhânelere ve babâyâna teslim edilmiştir (İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugeđî), **el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fî'l-Umûri'l-'Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., s.274.). Said Polat'ın da belirttiği gibi buradaki "tımâr" ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammaktadır (M. Said Polat, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimâî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997., s.99.). Buna karşılık Yazıcıoğlu, birçok yerde tımâr kelimesini ıktâ'yla beraber veya ıktâ'nın muadili olarak kullanmıştır (Yazıcıoğlu Âli, **Tevârih-i Âl-i Selçük**, Târîh-i Selçukiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902., s.9, 20, 24, 67, 72, 110 145, 210, 211 ve muhtelif yerler) ki söz konusu tabirin Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı ve Osmanlı toprak sistemine genel olarak tımâr

Müslüman Türk devletlerinde¹⁴ görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır¹⁵.

Selçuklulardan önce örneklerine pek nadir rastlanan askerî iktâ'nın temel hedefi, ordu için varidât teminidir. Zira askere sarf etmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması, hem idarî hem de iktisadî bakımdan devlet için büyük bir yük teşkil etmekte, özellikle siyasî ve iktisadî buhranların hâkim olduğu dönemlerde bu usulün tatbiki büyük sıkıntılara sebep olmaktadır. Nizâmü'l-mülk, askerlere iktâ' tevcihi usulünü yani askerî iktâ' sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek kuruluş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.¹⁶

"Eski sultanlar" döneminde cari iktâ' sisteminin aksayan yönlerini teşhis eden Nizâmü'l-mülk, askerî iktâ' modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve mukta'ların merkezî otoriteye karşı bir güç haline gelmelerini önlemek için gereken düzenlemeleri de ihmal etmemiştir. Gerek tarihî kaynaklarda gerekse bazı resmî vesikalarda bu düzenlemelere büyük ölçüde riayet edildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır ki bu kayıtlara göre Nizâmü'l-

sistemi dendiği malumdur. Osmanlı tımar sistemi hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", *İA*, XII/1, s.286-333.; Aynı yazar, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.; Aynı yazar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981., s.94 vd.; Coşkun Üçok, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s.525-551.; Aynı yazar, "Osmanlı Devleti Teşkilâtından Tımarlar II", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s.73-94.; Coşkun Can Aktan, "Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 52, (Şubat 1988), s.69-78.; A. Mesud Küçükkalay, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.

¹⁴ Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003., s.24, 70-77, 95-102 ve muhtelif yerler.; Richard M. Eaton, *The New Cambridge History of India*; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Press., 2005, s.25-26, 41.

¹⁵ Turan, "İkta", s.953-954.; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002., s.217. (Lapidus'un zikri geçen eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz., *Ira M. Lapidus, İslam Toplamları Tarihi, I (Hazreti Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, (Çev: Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul 2002.)

¹⁶ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.62-63.; Lambton, "Reflections on the iqta", s.373.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.155.; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)*, II., University of Chicago Press, 1977., s.49, 51.; Omid Safi, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002., s.354.

mülk'ün eserinde zikrettiği hususların sadece nazariyatta kalmadığı, fiiliyatta da uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Selçuklu ıktâ' nizamında mülk ve raiyyetin Sultan'a ait olup mukta'nın, arazisinde yaşayan reaya üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığı, bunun aksine hareket ederek reayaya zulüm yapanların cezalandırıldığı¹⁷, ıktâ' gelirlerinin önceden belirlenip kayda bağlandığı¹⁸, mukta'ların tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devredemedikleri, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları bildirme zorunluluğu¹⁹ ve mukta'ların herhangi bir şikâyet halinde teftiş edilmesi²⁰ gibi esasların cari olduğu görülmektedir. Nizâmü'l-mülk'ün mukta'ların kendilerine tevcih edilen arazide daimî olarak bulundurulmayarak bir iki yılda bir değiştirilmesi fikri²¹ ise uygulanamamış ve ıktâ'lar zamanla irsileşmiştir²².

Selçuklu ıktâ'ının, "ülkeyi, hanedan üyelerinin ortak malı sayan" Türk hâkimiyet telakkisine karşı merkezîyetçi devlet anlayışını tesis etme hedefine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Şöyle ki Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde "kut" anlayışının bulunduğu ve bu anlayışın "kut"lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıdığı malumdur. Buna göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayılır ve "sonucuna katlanmak şartıyla" her hanedan üyesinin hükümdar olma hakkı vardır. Hâkimiyetin belli bir şahsa

¹⁷ Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s. 128.)

¹⁸ Nizâmü'l-Mülk, s.134., (Türkçe terc., s. 127.)

¹⁹ "İktâ' sahipleri (ıktâ'daran) ne söylesinler: (Emirlerindeki) atlı (hayl)lardan her kim, ölüm sebebiyle veya başka bir sebeple (ortadan) kaybolursa, derhal bildirsinler ve gizli tutmasınlar. Atlının sahiplerine (hüdâvendân) para (mâl) larını aldıkları zaman vuku bulan her mühim (iş) için bütün askerlerini hazır tutmalarını söylesinler. Eğer bir kişi mazeretli olarak kalırsa, derhal söylesinler ki, bu kalış emir (ferman) ile olsun. Eğer bundan başka yaparlarsa, onlar azarlansın ve para cezası çeksinler." (Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s.127-128.)

²⁰ Nizâmü'l-Mülk'ün bu husustaki görüşleri şöyledir: "Eğer bir nahiyeden bir raiyyetden haraplık ve dağılma alamei verirlerse, (bunları) belki de gazez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, (padişah) kendi hâss adamları (havâss)ndan birini ansızın göndermelidir. Öyle ki, hiç kimse, kendisinin ne iş için gittiğini bilmemelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, mamurluk ve viranlık bakımından vilayet ve şehrin durumunu öğrenmeli, ıktâ' sahibinin (mukta') raiyyetin ve âmilin durumunu sormalı, memurların (gumâşteğân) ne mazeret ve bahane gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyyetin fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması (avâre) için padişaha bu farz lazımdır." (Nizâmü'l-Mülk, s.177., (Türkçe terc., s.170.); Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.66.)

²¹ Nizâmü'l-Mülk, s.62., (Türkçe terc., s.51.)

²² Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.61-62.; Turan, "İkta", s.954.; Kucur, a.g.m., s.48.; Kılıçbay, a.g.e., s.265.

değil, bütün aileye ait olması ise “ülüş” veya “ortak hâkimiyet” prensibini beraberinde getirmiştir²³.

Bu uygulama, Osman Turan'ın “Türk feodal devlet sistemi”²⁴ adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beylerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu “feodal hukuk”un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere daha Tuğrul Beg döneminde Türk hâkimiyet telakkisine uygun olarak ülkenin hanedan azası ve Türkmen begleri arasında taksim edilmesinden hemen sonra bir yandan hanedan üyelerinin yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmış diğer yandan da Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmak için çaba sarf edilmiştir²⁵.

²³ “Kut”, “ülüş” ve Türk hâkimiyet telakkisi hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bahaeddin Ögel, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.; A. Alföndi, “Türklerde Çifte Krallık”, **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943., s. 507-519.; Abdulkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, **Makaleler ve İncelemeler**, I, Ankara, 1988., s.241-254.; Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.; Abdulkadir Donuk, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.; Masao Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, **TED**, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.; Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, s.33-75.; Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi”, **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242.; Ali Güler, “Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.24, (1987), s.16-22.; Harun Güngör, “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519.; Dursun Yıldırım, “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma”, **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.; Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, **AÜ SBF**, XIV, (Mart 1959), s.69-77.; Halil İnalçık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.; Köprülü, **Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri**, s. 145-154.; Aynı yazar, “Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, **Belleten**, II/5-6, (1938), s.39-72.; Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.; Mehmet Niyazi, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.; Nevzat Köseoğlu, **Devlet**, İstanbul, 1997.

²⁴ Gerek Osman Turan gerekse Fuad Köprülü, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen gibi araştırmacılar, Selçuklu iktâ'ı, toprak hukuku veya idarî yapısının “feodalite”den farklı, kendine özgü bir yapıya sahip olduklarını kabul etmekle beraber, eserlerinde “feodalite”, “feodal sistem” veya “feodal bey” gibi kelimeleri kullanmada bir mahzur görmemişlerdir.

²⁵ Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, II, İstanbul 1999., s.10-11.; Salim Koca, **Dandanakandan Malazgirt'e**, Giresun 1997., s.111-116.; Kılıçbay, a.g.e., s.261.

Sistem olarak ıktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine ıktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlandırılması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkezîyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir²⁶. Tuğrul Beg döneminde görülen ülkenin hanedan azası arasındaki taksimi ameliyatının²⁷, Alp Arslan döneminde ıktâ' tevcihine dönüşmesi, bu hususa dair ilk işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan edip hanedan azası ve ümerâ-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra hilatler dağıtmış ve ülkeyi hanedan azası ve emîrlere ıktâ' etmiştir²⁸ ki bu uygulamanın, ıktâ' edilen arazilerin hanedan azası ve emîrlere "ortak hâkimiyet" prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezî otoritenin bir lütfu şeklinde tevcih edildiği muhakkaktır.

Melikşâh dönemine tesadüf eden askerî ıktâ' uygulamasında da iktisadî ve idarî amaçlar kadar merkezîleşme düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Nizâmü'l-mülk'ün, askerî ıktâ' uygulaması ile hedeflediği amaçlardan biri de merkezî devlet anlayışının karşısındaki en büyük güç olarak duran Türkmenleri kontrol altına almaktır. Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultan'ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya ıktâ' tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir²⁹.

²⁶ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.63, 65, 66.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System", s.156.; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, s.50. (Merkezîyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen ıktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani "feodalleşmeye" yol açacağı şüphesizdir.)

²⁷ Serahs (1038) ve Dandanakan Savaşlarından (1040) sonra yapılan taksimler için bkz., el-Hüseynî, s.12.; er-Râvendî, s.104., el-Bundârî, s.6.; Zahirü'd-dîn Nişâbüri, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamidü'l-Mülk), Tahran 1332., s.18.; Reşidü'd-dîn, II/5, s.19-20.

²⁸ İbnü'l-Esîr'in kaydına göre Sultan Alparslan, Mâzenderân'ı Emîr İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Hârezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağsûr vilayetini ve çevresini yakın adamlarından Mes'ûd b. Ertaş'a, İsfirâr'ı da Mevdûd b. Ertaş'a ıktâ' etmiştir (İbnü'l-Esîr, (Türkçe terc., X, s.59.).

²⁹ Nizâmü'l-mülk, s.139., (Türkçe terc., s.132.); Xylyfly/Huluflu, a.g.e., s.16-17.; Anatoy M. Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.5-6.

el-Bundârî, Nizâmü'l-mülk'ün iktâ'yı ilk defa uyguladığı ve bundan ne gibi faydalar temin edildiğini kaydettikten hemen sonra, Nizâmü'l-mülk'ün ayrıca "padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim ettiğini" zikretmiştir³⁰ ki burada padişahın akraba ve taallukatından kastın Türkmenler, Nizâmü'l-mülk'ün iyi tedbir, idare ve siyasetinin ise iktâ' tevcihi olduğu muhakkaktır.

Osman Turan, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "İmparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esas olması zarureti var idi. Bu münasebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebelere yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icap ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yani göçebelere arazî tevzî etmek suretiyle, askerî iktâ'ların kuruluşu hadisesi, bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir neticesidir."³¹

Selçukluların Türk hâkimiyet telakkisinin "ortak hâkimiyet" prensibini terk ederek merkeziyetçi devlet anlayışına geçme politikasının başarılı olduğu söylenemez. Nitekim sarf edilen bütün çabalara rağmen ne devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu anlayışı terk edilebilmiş ne de Türkmenlerin merkezî otoritenin kontrolü altına alınabilmesi mümkün olmuştur. Kendilerine iktâ' edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezî otoriteye bağlı hale gelmeyi reddeden Türkmen beglerinin büyük kısmı³², Selçuklu yönetiminin zayıf bulunduğu, müstakil olarak hareket edebilecekleri başka bölgelere, özellikle Anadolu'ya göçmeyi tercih ederken, bir kısmı da aynı coğrafyaya bizzat Selçuklu Sultanları tarafından yönlendirilmişlerdir³³. İleride görüleceği üzere bunlardan

³⁰ el-Bundârî, s.59.

³¹ Turan, "İktâ'", s.952.

³² Karş., Xylyfly/Huluflu, a.g.e., s.16-17, 19-20.

³³ İl tutmak üzere Anadolu'ya göçen Türkmenleri, hiçbir siyasî hâkimiyeti kabul etmeyenler, Selçuklu yönetimine muhalif olanlar ve Selçuklu Sultanları tarafından Anadolu'ya yönlendirilenler olmak üzere üç kısma ayrılabilir (Polat, a.g.t., s.26-27. Geniş bilgi için bkz., Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002., s.1 vd.; Aynı yazar, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993., s.112 vd., 150 vd., 281 vd.; Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1992.)

bazılarının zamanla yerleşik hayata geçtikleri anlaşılacakla beraber³⁴ bu değişim, merkezin isteği doğrultusunda veya ıktâ' uygulamasının bir neticesi olarak değil, yeni coğrafyanın siyasî, iktisadî ve ictimai şartlarının sevkiyle meydana gelmiştir. Diğer yandan Türkmen beglerinin, kendilerine ıktâ' edilen araziler üzerine şahsî hükümlerlerini tesis ederek müstakil hareket etme ihtimali göz önünde tutularak -Türkmenlerin kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında- boy beglerine ıktâ'lar verilmemiş, onların yerine gulâm kökenli sivil ve askerî ricale ıktâ' tevcihi tercih edilmiştir. Ancak bunların da merkezî otoritenin zaaf gösterdiği dönemlerde müstakil hareket etmeleri engellenememiştir³⁵.

Bütün bunlara rağmen, askerî ıktâ'nın, merkezileşme ve buna bağlı gelişen toprak hukuku değişiminde önemli bir rol oynadığı ve Selçukluların Türk ve İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseselerin en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir³⁶. Özellikle bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ' askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maiyetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silah, çadır gibi teçhizatlarını buldukları ıktâ'lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur³⁷. Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen³⁸ Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ' sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

³⁴ Toplu bilgi için bkz, Polat, a.g.t., s.67-78.

³⁵ Xylyfly/Hulufly, s.11-12, 18.; Kucur, a.g.m., s.48.

³⁶ Çetin, a.g.t., s.24.

³⁷ Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtûşî, (451-520/ 1059-1126), askerî ıktâ'nın Endülü's'teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: "Toprakların askerlere ıktâ' edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ' edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar mamur, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silahlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir'in askerî ıktâ' sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askeri sisteme dönüldü." (Sirâcü'l-mülûk, II. 498-499'den nakleden Demirci, "İktâ", s.46.)

³⁸ Nizâmü'l-mülk, s.133., (Türkçe terc., s.216.)

SONUÇ

Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselelerinden biri olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği şüphesizdir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki, bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk tarafından uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ', hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Selçukluların siyasî, askerî ve idarî hâkimiyetinin temel dayanaklarından birini teşkil eden Selçuklu ıktâ', temeli ve kaynağı ne olursa olsun Selçuklu kimliği kazanmış, o güne kadar görülmedik şekilde işlevsel bir hâl alarak diğer Türk İslam devletlerine de bu hâliyle geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Alföndi, A., "Türklerde Çifte Krallık", **II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)**, İstanbul 1943., s. 507-519.
- Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", **Nomads in the Sedentary World**, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.152-171.
- Amitai, Reuven-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing of Sultan Baybars", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.267-300.
- Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", **Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu**, Elazığ, 1990, s.223-242.
- Aşûr, Sa'îd Abdu'l-Fettâh, **el-'Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şam**, Kahire, 1986.
- Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", **War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries**, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.101-114.
- Ayalon, David, "The System of Payment in Mamluk Military Society", **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, I/1 (Aug., 1957), s.37-65.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", **Türkiye'de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Timar", **İA**, XII/I, s.286-333.
- Bosworth, C. E., "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", **Oriens**, 18, (1965-1966), s.143-167.
- Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Cahen, Claude, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.
- Chamberlain, Michael, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", **The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517**, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.
- Cin, Halil, **Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması**, İstanbul 1985.
- Çetin, Altan, **Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", **DİA**, XXII, İstanbul 2000.
- Demirci, Mustafa, **Abbasilerde Toprak Sistemi**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Donuk, Abdulkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", **TDA**, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.
- Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", **TED**, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.
- Eaton, Richard M., **The New Cambridge History of India**; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Pres., 2005.

- el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), **Fütûhu'l-Büldân**, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), **Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Usre**, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.
- el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.
- el-Mâverdi (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdi), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.
- Enverî, Hasan, **İstlâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçukî**, Tahran 2535.
- Ferheng-i Ferheng-i Fârisî-i Âmid**, I-II, (Haz. Hasan 'Amid) Tahran, 1379.
- Fragner, Bert, "Social and Internal Economic Affairs", **The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period**, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Press 1986., s.491-567.
- Genç, Reşat, **Karahanlı Devlet Teşkilâtı**, TTK Yay., Ankara 2002.
- Göksu, Erkan, **Selçuklu Mirası-Gulâm ve İktâ**, Kronik Yay, İstanbul 2017.
- Göksu, Erkan, "İktâ' Sisteminin Tekâmülünde Selçukluların Rolü", **Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Pursuit of History International Periodical for History and Social Research)**, I/1, (Mart 2009), s.83-96.
- Göksu, Erkan, "İktâ Sistemi ve Türkiye Selçukluları Dönemi Uygulaması", **Türk Yurdu**, Yıl: 105, Sayı:317 (Temmuz 2016), s.66-73.
- Gözübenli, Beşir, "İktâ (Fıkıh)", **DİA**, XXII, İstanbul 2000., s.49-50.
- Güler, Ali, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı.24, (1987), s.16-22.
- Güngör, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1994., s.511-519.
- Hodgson, Marshall G. S., **The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)**, II., University of Chicago Press, 1977.
- Humphreys, R. Stephen, **From Salâdîn to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260**, Albany, State University of New York Press, 1977.
- İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), **el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye**, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), **el-Kâmil fi't-Târîh**, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", **Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)**, İstanbul 1996., s.15-30.
- İnalçık, Halil, "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", **Reşit Rahmeti Arat İçin**, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.

- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s.69-77.
- İnan, Abdulkadir, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988., s.241-254.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003.
- Kennedy, Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001.
- Khan, Muhammad Akram, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003.
- Khazanov, Anatoy M., "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s. s.1-23
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985.
- Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe*, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.
- Koprman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1978.
- Köprülü, Fuad, "Hârezmşâhlar", *İA*, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992.
- Köprülü, Fuad, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Belleten*, II/5-6, (1938), s.39-72.
- Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981.
- Köseoğlu, Nevzat, *Devlet*, İstanbul, 1997.
- Kucur, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.47.
- Küçükkalay, A. Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.
- Lambton, Ann K. S.; "Reflections on the İqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.
- Lambton, Ann K. S.; "Two Safavid 'Soyurghals'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s.44-54.
- Lambton, Ann K. S.; *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.
- Lambton, Ann K. S.; *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.
- Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002.
- Lev, Yaakov, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999.
- Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısırî fi'l-Asri'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983.
- Minorsky, V., "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s.927-960.
- Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.

- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, **Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr**, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashîhât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333.
- Mumcu, Ahmet, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara 1985.
- Niyazi, Mehmet, **Türk Devlet Felsefesi**, İstanbul 1993.
- Nizâmü'l-mülk, **Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)**, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Northrup, Linda S., **From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.
- Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. **Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1952, s.242-251.
- Ögel, Bahaeddin, **Türklerde Devlet Anlayışı**, Ankara, 1982.
- Paydaş, Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", **Bilig**, 39, (Güz/2006), s.195-218.
- Polat, M. Said, **Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimaî ve İktisadî Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.
- Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D.", **Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day**, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-138.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Câmi'ü't-Tevârîh**, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.
- Richards, Donald S., "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, LV/1 (1992), s.98-105.
- Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", **Türkler**, V, Ankara 2002., s. 352-363.
- Salim, Koca, **Dandanakandan Malazgirt'e**, Giresun 1997.
- Satō, Tsugitaka, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", **Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia**, II, (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447-448.
- Satō, Tsugitaka, **State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun**, Leiden: Brill 1997.
- Satō, Tsugitaka, "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", **Orient**, 18 (1982), s.83-105.
- Şafak, Ali, **İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı**, İstanbul 1977.
- Taneri, Aydın, **Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı**, Ankara 1977.
- Taneri, Aydın, **Hârezmşâhlar**, Ankara 1993.
- Turan, Osman, "İktâ", **İA**, V/2., İstanbul 1992., s.949-959.
- Turan, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 2002.
- Turan, Osman, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, II, İstanbul 1999.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, Ankara 1941
- Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, I/4 (1943), s.525-551.; II, **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi**, II/1, (1944), s.73-94.
- Xylyfly/Huluflu, V., **Səlcük Dəvlətinin Daxili Kyrylyşyna Dajir**, (ADETI Nəşriyatı), Baqı 1930.
- Yazıcıoğlu Âlî, **Tevârih-i Âl-i Selçûk**, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Ho-utsma), Leiden 1902.
- Yıldırım, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", **XI. Türk Tarih Kongresi**, II, Ankara 1991, s. 519-530.
- Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî, **Selçûknâme**, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.